

Анатолій Трембіцький,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри комерційного
та трудового права
Хмельницького інституту Міжрегіональної
Академії управління персоналом,
член НТШ і НСКУ,
Почесний краєзнавець України

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНИША (1947 Р.)

У статті, на підставі маловідомих матеріалів рукописного звіту про діяльність Кам'янець-Подільської експедиції в 1947 році, охарактеризовані результати археологічної діяльності українського археолога Олександра Черниша отримані ним під час проведення за дорученням Інституту археології археологічної розвідки по берегах річок Смотрич та Дністер.

Ключові слова: археолог, Олександр Черниш, Кам'янець-Подільська експедиція, річка Смотрич, річка Дністер, 1947 р.

Знаний український археолог, доктор історичних наук, професор, визначний дослідник палеоліту та організатор науки Олександр Панкратович Черниш (*25.12.1918 – †16.08.1993) народився у сім'ї вчителів у с. Холми (нині – Корюківського району Чернігівської області) [3, с. 12; 6; 9; 10].

Інтелігентне родинне середовище вплинуло на його добре навчання у школі, і на те, що одразу після закінчення школи в 1936 р. він поступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Ще під час навчання він розпочинає працю у відділі первісної історії тодішнього Центрального історичного музею УРСР, де вперше приймає участь у професійних археологічних розкопках, опрацьовує колекції різночасових матеріалів, що вплинуло на вибір його майбутньої професії – професії археолога. Як практикант, працював у Трипільській археологічній експедиції ПМК АН СРСР та Інституту археології АН УРСР. Зокрема, в 1939 р. працював асистентом в експедиції, яка досліджувала трипільські поселення на київських кручах [3, с. 12].

У 1940 р. він брав участь в археологічних розвідках по р. Дністру, де на лівому березі Дністра біля села Вихватниці (Вихватнівці Кам'янець-Подільського району – А. Т.) ним було «виявлено декілька нових палеолітичних місцезнаходжень» [8, арк. 4]. Зокрема, нижньопалеолітичні стоянки «Вихватнівці 1» й «Вихватнівці 2» і верхньопалеолітичну – «Вихватнівці 4» [8, арк. 5]. Проте Друга світова війна перервала подальше їх дослідження.

У липні 1941 р. Олександр Черниш добровільно йде на фронт, але восени того ж року потрапив в оточення і впродовж 1941-1944 рр. перебував у німецькому полоні. Наприкінці 1945 р. повертається до Києва, продовжує навчання в університеті та стає співробітником Інституту археології АН УРСР [3, с. 12].

У 1946 р., після закінчення історичного факультету Київського університету [9; 10], налагоджує зв'язки з колишніми колегами з експедиції Т. Пассек та розпочинає власні археологічні дослідження палеолітичної стоянки Володимирівка на Кіровоградщині. А також приймає участь у Молдавській експедиції, де керував роботами Вихватинського загону. Впродовж 1946-1951 рр. він у складі Трипільської експедиції під загальним керівництвом Т. Пассек практично кожен сезон проводив дослідження у співпраці з Інститутом археології (Київ) та Молдавським філіалом АН СРСР, де сформувався як самостійний польовий дослідник. У цій же експедиції Олександр Панкратович познайомився з ученицею Т. Пассек, москвичкою Катериною, яка невдовзі стала його дружиною та увійшла в науку як Катерина Костянтинівна Черниш – визначний дослідник неоліту і трипільської культури, зокрема, Подністров'я. Пізніше, обоє стали основою львівської археологічної школи кам'яного і мідно-кам'яного віку [3, с. 12].

У 1947 р. молодий науковець повертається на Поділля та очолює Кам'янець-Подільську розвідкову експедицію Інституту археології АН УРСР, одночасно стає заступником начальника Трипільської археологічної експедиції ПМК АН СРСР і продовжує дослідження Володимирівки [3, с. 12; 8, арк. 1].

Так, у кінці травня 1947 р. О. Черниш був відряджений «для переведення огляду місцезнаходжень стародавньої фауни та знахідки кістки з відображенням мамонта, про які поступили повідомлення до Інституту археології» [8, арк. 1]. В першу чергу, О. Черниш, як начальник Кам'янець-

Подільської розвідкової експедиції Інституту археології, під час своєї археологічної розвідки вздовж р. Смотрич, оглянув т. зв. «Лису гору» – лівий схил Підзамчиського яру (північний захід від Кам'янця-Подільського), де «ніяких палеолітичних решток не було спостережено і, навіть сама кістка є фальшивим відображенням мамута (мамонта – А. Т.) там-теж не могла бути знайденою всупереч ствердженню «автора» знахідки – Ю. Сиса». Проведеною експертизою в м. Києві було встановлено, що «малюнок є підробкою, а кістка третинного віку». Проведеною ним розвідкою в найзахіднішому масиві міста Кам'янець-Подільський поблизу – Підзамче (давні назви – Підгороддя, Сокіл – А. Т.), що знаходиться між Старим містом і селом Довжок [4], було встановлено, «що увесь лівий схил Підзамчиського яру зайнятий трипільським поселенням. На поверхні багато решток печини, фрагментів трипільської кераміки культури В, кремінних знахідок і т. і. Поселення тягнеться вдовж цієї балки на протязі до 1-½ км. Дальшими розвідками було виявлене друге трипільське поселення, розташоване на правому боці Підзамчиської балки недалеко від с. Козачок (с. Козак, яке 10 березня 1960 р. включене до складу села Довжок, нині його північно-західна околиця – А. Т.). Це друге поселення по своїх масштабах являється не менше за перше» [8, арк. 1].

Подальша розвідка нижче Кам'янець-Подільської фортеці в урочищі Татариски, на правому березі р. Смотрич «дала можливість виявити величезне трипільське поселення» [2; 8, арк. 2], «що займає увесь мис північніше від села Татариски» (колишнє село Татариски, а від 7 березня 1946 р. село Смотрич Кам'янець-Подільського району – А. Т.) [6, арк. 2]. Хоча деякі дослідники стверджують, що вперше трипільське поселення в урочищі Татариски було зафіксовано краєзнавцем М. С. Борковським у 1955 р. [5, с. 47], тобто через 8 років, після того як його виявив О. Черниш. Виявлене О. Чернишом величезне трипільське поселення займало увесь мис, що «обмежується р. Смотрич і струмком між с. Татариски і замком. Серед знахідок: один скребок і монохромна та прочерчена трипільська кераміка». Біля цього села також було «знайдено уламок пластини верхне-палеолітичного віку і один трьохкутний відщерб, можливо – мустьєрської доби». Подальшою розвідкою нижче села «в напрямі до села Кубачівки (колишнє село Кобачівка, Кубачівці, 12 січня 1967 р. об'єднане з селом Смотрич Кам'янець-Подільського району – А. Т.) виявлено лише окремі знахідки трипільської кераміки». Подальші розвідки на цій території були неможливі, адже «площа була засіяною і це не давало змоги гарно оглянути місцевість» [8, арк. 2]. Загалом, це село здавна відоме своїми археологічними пам'ятками. Тут, ще в 1895 р., було знайдено великий скарб із 1144 срібних литовських і чеських монет XIV – XVI ст. [4].

У наступні дні травня 1947 р. О. Черниш продовжив свої розвідки, під час яких оглянув «місцевість біля села Шутнівці на лівому березі Смотрича. Залізничний кар'єр для добування піску, розміщений 200 м на п.-схід від села Шутнівці і 500 м пів.-схід від р. Смотрич на плато. Площа кар'єру до 3 км². Було простежено слідууючу стратиграфію 0-1 м – чорнозем, нижче світло-жовтий суглинок /1-1,5 м/, нижче суглинна залягали горизонти червоно-бурих глин пронизаних конкреціями гіпсу і зеленувато-жовті глини. Товщина горизонту глин доходила до 3 м. Нижче глин знаходилась товща гравію. На глибині 7 метрів від поверхні в гравіях були знайдені стародавні кістки. Товща гравію мала прошарки пісків сірих, чорвонуватих, світло-жовтих і навіть чорних. В цій товщі зустрічались гальки великих розмірів» [8, арк. 2]. У результаті подальшого огляду всієї площі кар'єру «знахідок кременів оброблених людською рукою не було знайдено», а лише «виявлено декілька екземплярів кременів еолітичного характеру». За визначеннями українського зоолога, палеонтолога і теріолога Івана Підплічко (*02.08.1905 – †20.06.1975) «фауна відноситься до ранне-четвертичного періоду (стародавній слон, великорогий олень, викопний кінь)» [8, арк. 3]. На полях поблизу с. Шутнівці, що розташувалося на р. Смотрич, між вищими по течії с. Панівці та нижчими по течії с. Цвіклівці, значилося п'ять розораних курганів, один із них великий [1, с. 93; 4], але, як з'ясувалось, їх було більше. Із них – сім курганів досліджено експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту в 1997-1999 рр. в урочищі Шутнівецьке поле, за 0,3 км на південний захід від села. Насипи кам'яноземляні, в більшості з них знаходили рештки дерев'яних склепів, які пограбовані. Поховання представлені тілопокладенням і тілоспаленням. Інвентар різноманітний – залізні списи, вудила, бронзові шпильки, наконечники стріл, унікальне бронзове дзеркало, точильні бруски, ліпна і гончарна кераміка. Пам'ятка датується рубежем VII – VI ст. до н. е. Черняхівське поселення знаходиться в урочищі Панівецькі Поля, поблизу кар'єру [1, с. 93].

У наступні дні травня 1947 р. О. Черниш проводив розвідки біля села Сокіл на лівому березі Дністра. Тут, у північно-західній частині села, на лівому березі безіменного струмка розташоване трипільське поселення [1, с. 88; 2; 8, арк. 3]. Тобто тут, як пише О. Черниш, були «простежені рештки великого поселення трипільської культури на місцевому кладовищі. Вся канава, що оточує кладовище перерізує

трипільські житла, а насипи могил усипані фрагментами посуду, уламками печини і знаряддями праці. Було знайдено трьох кутню з виїмкою кремінну стрілу, кремінний ніж-серп, уламок нуклеуса і багато фрагментів посуду з розписом. Також було знайдено черепашки уніс. Поселення, – на думку дослідника, – відноситься до ранньої стадії етапу Б. Окрім трипільського поселення було встановлено наявність палеолітичної стоянки нижче с. Сокіл на лівому схилі провалля, що йде біля кладовища в напрямі до р. Дністер. Серед знахідок: 4 нуклеуса, 4 скребки, дві пластинки з притупленою спинкою і 80 пластин та відщепів. Залишки верхньопалеолітичної стоянки були виявлені і на мису, на якому розміщено кладовище «правий схил вищевказаного провалля». Тут «було виявлено три нуклеуси, три скребки, три різки і 110 пластин та відщепів» [8, арк. 3]. В своєму звіті О. Черниш зауважує, що після розмови з відомим археологом М. Я. Рудинським, «було встановлено, що знахідки, на лівому схилі від провалля (в напрямі до с. Вустне (Устя – А. Т.)) відносяться до відкритої ним (М. Рудинським – А. Т.) палеолітичної стоянки Сокіл I, а палеолітичні знахідки простежені на мису з'являються рештками невідомої до цього часу палеолітичної стоянки. Цей новий пункт знахідок доводиться назвати верхне-палеолітичним місцезнаходженням «Сокіл 2» [8, арк. 4].

Загалом, с. Сокіл здавна відоме своїми археологічними пам'ятками. Тут знайдена «кремінна широка пилка серповидного типу витонченої обробки, вся поверхня дзеркальна» [4]. «Знахідки мустьєрських палеолітичних крем'яних виробів трапляються в урочищі Над Стіною», де «знаходиться пізньопалеолітична стоянка Сокіл I, а стоянка Сокіл II – у районі кладовища». Тут виявлено декілька поселень скіфського часу: два – в північно-західній частині села, на лівому березі безіменного струмка; одно – в урочищі Плантація на східній околиці села; одно – за 5 км на південь від краю села; одно в урочищі Острови за 1,5 км в південному напрямку від села. В урочищі Острови також виявлено культурні шари рубежу нашої ери, черняхівської культури, ранньослов'янського і давньоруського періодів [1, с. 88-89]. У селі також виявлено: сліди пізнього палеоліту; трипільське поселення розташоване при впадінні р. Смотрич у р. Дністер; за 0,5 км на схід від села простежено залишки поселення раннього залізного віку; відкрито три черняхівські поселення (біля згаданого трипільського поселення; на березі Дністра, за 300 м від гирла р. Смотрич; в урочищі Лука за 3 км на схід від села). Неподалік від впадіння р. Смотрич у Дністер розкопувалось слов'янське поселення середини I тис. н. е., де відкрито сім напівземлянок з печами-кам'янками. На мисовидному виступі, при з'єднанні берегів лівого р. Дністер з правим р. Смотрич, знаходиться городище з культурними шарами скіфського, ранньослов'янського та давньоруського часів [1, с. 91]. Неподалік від села пролягає насип Траянового валу [1, с. 92]. При також селі є 6 курганів [1, с. 89; 4], один із них на правому підвищеному березі р. Смотрич, називається Останова могила [1, с. 91; 4], окрім того за 2 км від села простежується група розораних курганів [1, с. 92; 4]. У с. Устя, при впадінні р. Смотрич в р. Дністер є трипільське поселення [2].

Олександр Панкратович свої археологічні розвідки в травні 1947 р. завершив обстеженням правого берега р. Смотрич біля с. Цвіклівці (вірніше Цвіклівці – А. Т.), де виявив «два відщепи, можливо, стародавньо-палеолітичного віку» [8, арк. 4]. Загалом же, поблизу цього села є 11 курганів [1, с. 92; 4]. Зафіксовано сліди поселення скіфського часу [1, с. 92]. Трипільське поселення знаходиться в урочищі Гряда на малодоступному острівці правого берега р. Смотрич. У цьому ж урочищі відкрито напівземлянку з двома вогнищами, вісім ям різного призначення, трупоспальне поховання [1, с. 92; 2; 4]. Одне поселення черняхівської культури розташоване в урочищі Бесаги, на західній околиці села, праворуч від дороги Цвіклівці-Руда; друге – в урочищі Оботуха, яке знаходиться на захід від населеного пункту, поблизу колгоспного ставка. В урочищі Щовб зібрано фрагменти давньоруської кераміки [1, с. 92]. У 1959 р. тут знайдено скарб прикрас, в складі якого були мідні пластинчаті браслети, мідні та кістяні і вапнякові намистини і пронизки, всього збереглося 822 вироби. А також знайдено римську монету [1, с. 92; 2; 4].

У кінці серпня і в перших числах вересня 1947 р. О. Черниш проводив археологічні розвідки по р. Дністер, в районі м. Рибниця. Дослідником на «лівому березі Дністра біля села Вихватниці (Вихватнівці – А. Т.) розвідками була охоплена місцевість на північ і північний схід від села», де ще в 1940 р. ним було «виявлено декілька нових палеолітичних місцезнаходжень». Під час розвідки 1947 р. Олександром Панкратовичем «було встановлено наявність решток верхньопалеолітичної стоянки на південно-східному мисі провалля Вермітка, що йде від с. Вихватинці на схід. Ця стоянка названа «Вермітка I». Було виявлено 458 знахідок. Серед них знайдено нуклеус-відбійник, 5 скребків, скребок-різець, 45 пластинок з притупленою спинкою, 5 нуклеусів, 7 різців. Площа на якій зустрінуті ці знахідки досягає 300 м². Характер матеріалу дозволяє попередньо віднести цей пункт до мадленської доби [8, арк. 4]. На північному схилі провалля Вермітка, на висоті біля 80 метрів над рівнем р. Дністер і 300 метрів східніше провалля Рипа Мафтя було виявлено наступне палеолітичне місцезнаходження, яке було названо «Вермітка 2».

Серед матеріалів з цього нового місцезнаходження виявлено 5 нуклеусів, одне рабо, 11 скребків, 4 різці, 6 пластин з круговою ретушью. Матеріал з цього пункту можливо датувати ориньякською добою. Площа цього місцезнаходження до 600 м². Знахідка цих двох нових місцезнаходжень свідчить про багатство району с. Вихватинці на палеолітичні стоянки». Дослідником також було зібрано додатковий матеріал, на виявлених ним ще в 1940 р. – нижньопалеолітичних стоянках «Вихватинці 1» і «Вихватинці 2», верхньопалеолітичній – «Вихватинці 4» [8, арк. 5]. Загалом, с. Вихватинці здавна відоме своїми археологічними пам'ятками. Тут, на околицях села виявлено трипільське поселення [1, с. 76; 2]. А на території колишнього колгоспного кар'єру, на правому березі р. Студениця за 1 км від села, простежуються сліди стоянки палеоліту [1, с. 76].

Наприкінці травня 1947 р. О. Черниш також проводив археологічні розвідки на правому березі р. Дністер, біля села Садарна, де «було виявлено декілька окремих знахідок палеолітичного характеру, що дозволяє припустити наявність тут стоянки, але її потрібно ще виявити». Окремі палеолітичні знахідки ним «були виявлені в 3 км північно-західніше від села Скінауці (1 нуклеус), біля с. Гідерем та біля с. Гережище» [8, арк. 5].

У 1948 р. О. Черниш, як заступник Трипільської маршрутної розвідкової експедиції, здійснював «власні розвідкові роботи на Дністрі». У 1949 р. Олександр Панкратович розпочав «розкопки першої відкритої ним пам'ятки палеоліту в басейні Дністра – Бабин I. Досліджував він її три роки поспіль, надаючи їй більшого значення, ніж вона цього заслуговувала». Пізніше він виділив «окрему «бабинську фазу» раннього етапу пізнього палеоліту Подністров'я» [3, с. 12].

Розглядаючи його наукову діяльність, яку він розпочав із дослідження палеолітичних стоянок у межиріччі Південного Бугу і Дністра, де відкрив і дослідив понад сотню стоянок палеоліту по берегах середньої течії Дністра, варто відзначити, що він був одним із найвідоміших українських учених другої половини ХХ ст. щодо вивчення найдавнішої історії Східної Європи [9; 10].

У 1948 р. О. Черниш захистив кандидатську роботу на тему «Володимирівська палеолітична стоянка», в 1960 р. – докторську дисертацію на тему «Пізній палеоліт Середнього Придністров'я». У 1969 р. він отримав учене звання професора. Упродовж 1946-1950 рр. працював в Інституті археології АН УРСР, 1951-1993 рр. – у Львівському Інституті суспільних наук АН УРСР (з 1992 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; 1951-1957 рр. – науковий співробітник, 1957-1961 рр. – старший науковий співробітник, 1962-1986 рр. – завідувач відділу археології, 1987-1992 рр. – провідний науковий співробітник) [9; 10]. Упродовж 1962-1986 рр. Олександр Черниш був завідувачем відділу археології, де згрупувати кадри львівської археології. Цей відділ й досі є єдиною академічною структурою археологічного профілю на території семи західних областей України [3, с. 11].

Дослідник здобув світове визнання своїми декількома сотнями наукових публікацій, у т. ч. монографії, з історії населення часів кам'яної доби на Україні: «Володимирська палеолітична стоянка» (1953), «Карта палеоліту УРСР» (1954), «Дослідження поселень мустьєрської доби на Дністрі» (1963-1964) [9; 10], «Поздний палеоліт Среднего Поднепровья» (1959), «Ранний и средний палеоліт Поднепровья» (1965), «Многослойная палеолитическая стоянка Молодове-5» (1987) [10], «Дослідження пам'яток кам'яного віку на Дністрі в 1967-1968 рр.» (1970) [7] та ін. У цих працях науковець розкрив на великому фактичному матеріалі процес заселення людиною Північно-Східного Прикарпаття, взаємозв'язок між життям і діяльністю людини та навколишнього середовища в льодовикову епоху. Багато уваги приділяв вивченню матеріальної і духовної культури палео-мезолітичного населення. Висунув оригінальну ідею про зародження родового ладу в середньому палеоліті (мустьєрська доба). Подав ґрунтовний опис мезолітичної печери Баламутівки на Середньому Дністрі – єдиної пам'ятки в карпатсько-волинському регіоні, де збереглися численні оригінальні малюнки. Відкрив рідкісні музичні інструменти палеолітичної доби, заклав основи львівської палеолітичної школи [10].

Олександр Ситник характеризує Олександра Черниша, як визначного дослідника палеоліту та організатор української науки, пише: «Якщо брати до уваги загальноновизнаний міжнародний рейтинг ученого – насамперед кількість цитувань та посилань на наукові праці, то Олександр Панкратович Черниш потрапить, мабуть, до числа першої десятки дослідників палеоліту колишнього Радянського Союзу. Чи не кожна праця, що вводила у науковий обіг нові матеріали, або ж узагальнювала результати вивчення палеолітичних пам'яток окремого регіону Східної Європи (і Західної), не обходилася без посилань на О. Черниша, а точніше – на його польові дослідження еталонних стоянок Середньої Наддністрянщини: Молодове I і V, Кормань IV, Бабин I, Вороновицю I, Оселівку, Атаки та ін. Власне ці пам'ятки стали своєрідним «нерукотворним пам'ятником» (вибачте за тавтологію) життю і творчості вченого, принесли йому заслужене світове визнання і пошану» [3, с. 11].

Список використаних джерел та літератури

1. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – 176 с.
2. Археологічні пам'ятки Трипільської культури на терені України. Хмельницька область [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://stepy.info/?p=554>
3. Ситник О. Олександр Черниш – визначний дослідник палеоліту та організатор науки / Олександр Ситник // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2009. – Вип. 13. – С. 11-16.
4. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Ю. Й. Сіцінський; упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 136 с.
5. Старенький І. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського / Ігор Старенький // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 47-52.
6. Трембіцький А. М. Археологічні розвідки Олександра Черниша по берегах річок Смотрич і Дністер у 1947 р. / А. М. Трембіцький // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 4'2015 / за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. – С. 107-116.
7. Черниш О. П. Дослідження пам'яток кам'яного віку на Дністрі в 1967-1968 рр. / О. П. Черниш // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: видавництво «Каменярь», 1970. – С. 101-103.
8. Черниш О. П. Звіт про розвідки 1947 р. по рр. Смотричу і Дністру [Хмельницька область]. Фонд ВУАК (Ф. 1947/35). Кам'янець-Подільська експедиція. Спр. 556. Машинопис. – Арк. 1-5.
9. Черниш Олександр // Енциклопедія українознавства-II. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 10. – С. 3712.
10. Черниш Олександр Панкратович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>